

“KOGNITIV QOBILIYAT” TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MAZMUNI VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDAGI O‘RNI

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «КОГНИТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ» И ЕГО МЕСТО В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

THE PEDAGOGICAL CONTENT OF THE CONCEPT OF “COGNITIVE ABILITIES” AND ITS ROLE IN PRIMARY EDUCATION

S.K.Paluaniyazova

Nukus davlat pedagogika instituti, “Boshlang‘ich ta‘lim” kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada “kognitiv qobiliyat” tushunchasining psixologik va pedagogik talqinlari qiyosiy tahlil qilingan hamda uning pedagogik mazmuni aniqlashtirilgan. Kognitiv qobiliyat o‘quv-bilish faoliyatida namoyon bo‘ladigan va maqsadli rivojlantiriladigan diqqat, xotira, fikrlash hamda o‘z faoliyatini boshqarish ko‘nikmalari majmui sifatida ta‘riflangan.

Аннотация. В статье проведён сравнительный анализ психологических и педагогических трактовок понятия «когнитивные способности» и уточнено его педагогическое содержание. Когнитивные способности определены как совокупность умений внимания, памяти, мышления и управления собственной деятельностью, проявляющихся и целенаправленно развиваемых в учебно-познавательной деятельности.

Abstract. The article compares psychological and pedagogical interpretations of the concept of “cognitive abilities” and clarifies its pedagogical content. Cognitive abilities are defined as a set of attention, memory, thinking and self-regulation skills that manifest themselves and are purposefully developed in learning activity.

Kalit so‘zlar: kognitiv qobiliyat, boshlang‘ich ta‘lim, o‘quv-bilish faoliyati, diqqat, xotira, fikrlash, kompetensiya.

Ключевые слова: когнитивные способности, начальное образование, учебно-познавательная деятельность, внимание, память, мышление, компетенция.

Keywords: cognitive abilities, primary education, learning activity, attention, memory, thinking, competence.

KIRISH

Jahon ta‘lim tizimida so‘nggi yillarda asosiy e‘tibor o‘quvchiga tayyor bilim berishdan uni mustaqil fikrlashga, axborotni tahlil qilishga va o‘z ustida ishlashga o‘rgatishga qaratilmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ning “Ta‘lim-2030” loyihasida bilish (kognitiv) ko‘nikmalari kelajakda muvaffaqiyatli bo‘lish uchun zarur bo‘lgan asosiy ta‘lim natijalaridan biri sifatida ko‘rsatilgan [1].

Mamlakatimizda ham ta'limga oid me'yoriy hujjatlarda o'quvchilarning qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish, ularda mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [2; 3; 4].

“Kognitiv” so‘zi lotincha *cognitio* - “bilish, anglash” so‘zidan olingan bo‘lib, axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanish jarayonlarini anglatadi. “Qobiliyat” esa psixologiyada muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlaydigan individual xususiyatlar sifatida tushuniladi. Bu ikki tushunchaning birikmasi bo‘lgan “kognitiv qobiliyat” bolaning atrof-olamni bilish, o‘quv materialini tushunish va uni yangi vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini ifodalaydi.

Bilim o‘quvchi nimani bilishini ko‘rsatsa, kognitiv qobiliyat uning qanday bilib olishini, ya’ni o‘rganish jarayonining o‘zini tavsiflaydi. Ikki o‘quvchi bir xil qoidani yod olgan bo‘lishi mumkin, ammo ulardan biri uni yangi misolga mustaqil qo‘llay oladi, ikkinchisi esa faqat namunani takrorlaydi. Shu ma’noda kognitiv qobiliyat bilimlarni egallashning ichki sharti bo‘lib xizmat qiladi.

Kognitiv qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirishda boshlang‘ich ta’lim alohida o‘rin tutadi. Aynan kichik maktab yoshida bolaning diqqati, xotirasi va fikrlashi faol rivojlanadi, o‘quv faoliyatining asosiy ko‘nikmalari shakllanadi [5]. Bu davrda qo‘yilgan poydevor o‘quvchining keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilaydi.

So‘nggi yillarda pedagogik adabiyotlarda “kognitiv qobiliyat” atamasi keng qo‘llanmoqda, ammo uning mazmuni hali aniq belgilanmagan. Ko‘pincha bu atama psixologiyadagi ma’nosida, ya’ni shaxsning barqaror, o‘zgarmas xususiyati sifatida ishlatiladi [6]. Mahalliy tadqiqotlarda kognitiv rivojlanish masalalari asosan pedagogik texnologiyalar [7] va fan metodikalari [8] doirasida qisman yoritilgan, alohida tushuncha sifatida esa o‘rganilmagan. Holbuki, pedagogika uchun bu tushunchaning o‘qitish jarayonida qanday rivojlantirilishi va baholanishi muhim. Demak, “kognitiv qobiliyat” tushunchasining pedagogik mazmunini aniqlashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi - “kognitiv qobiliyat” tushunchasining pedagogik mazmunini aniqlashtirish va uning boshlang‘ich ta’limdagi o‘rnini ko‘rsatish. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: tushunchaga oid asosiy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish; uning pedagogik ta’rifini ishlab chiqish; tarkibiy qismlarini boshlang‘ich ta’lim fanlari va tayanch kompetensiyalar bilan bog‘lash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Tahlil uchun uch guruh manbalar tanlandi:

- a) O‘zbekiston Respublikasining ta’limga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari [9];
- b) “qobiliyat” va “kognitiv rivojlanish” tushunchalariga oid fundamental psixologik-pedagogik asarlar;

v) xalqaro tashkilotlarning ta'lim sifatiga oid hisobotlari [1]. Tadqiqotda tushunchaviy (terminologik) tahlil, qiyosiy tahlil, me'yoriy hujjatlarni kontent-tahlil qilish, sintez va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

1. Tushunchaning turli talqinlari. Tahlil “kognitiv qobiliyat” tushunchasiga nisbatan bir necha yondashuv mavjudligini ko'rsatdi (1-jadval).

1-jadval. “Kognitiv qobiliyat” tushunchasiga yondashuvlar

Yondashuv	Namoyandalari	Asosiy g'oya
Madaniy-tarixiy yondashuv	L.S. Vygotskiy [10]	Bilish qobiliyatlari kattalar bilan hamkorlikda, ta'lim orqali shakllanadi (“yaqin rivojlanish zonasi”)
Intellekt nazariyasi	R. Sternberg [6]	Aqliy qobiliyat bir necha tarkibiy qismdan iborat va turli yo'nalishlarda namoyon bo'ladi
Rivojlantiruvchi ta'lim	L.V. Zankov [11], V.V. Davydov [5]	Ta'lim bolaning bilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilishi kerak
Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi	B. Bloom [12]	Bilish faoliyati bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash darajalaridan iborat
O'z faoliyatini boshqarish	J. Flavell [13]	Bola o'z fikrlash jarayonini rejalashtirishi va nazorat qilishi muhim

Jadvaldan ko'rinadiki, psixologik yondashuvlarda kognitiv qobiliyat shaxsning ichki xususiyati sifatida qaraladi. Pedagogik yondashuvlarda esa asosiy e'tibor uning ta'lim jarayonida rivojlanishiga qaratiladi. L.S. Vygotskiyning ta'lim rivojlanishdan oldinda borishi kerakligi haqidagi g'oyasi [10] hamda L.V. Zankov va V.V. Davydovning rivojlantiruvchi ta'lim nazariyalari [11; 5] bu tushunchani pedagogik jihatdan talqin qilishga asos bo'ladi.

2. Tushunchaning pedagogik ta'rifi. Tahlil natijasida quyidagi ishchi ta'rif taklif etildi: kognitiv qobiliyat - o'quvchining o'quv-bilish faoliyatida namoyon bo'ladigan va o'qitish jarayonida maqsadli rivojlantiriladigan diqqat, xotira, fikrlash hamda o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish ko'nikmalari majmui.

Bu ta'rifning pedagogik jihati shundaki, u kognitiv qobiliyatni: a) o'quv faoliyati orqali namoyon bo'ladigan; b) o'qituvchi tomonidan rivojlantiriladigan; v) o'quv topshiriqlari orqali baholanadigan hodisa sifatida ko'rsatadi.

I.Ya. Lerner ta'kidlaganidek, o'qitish metodlari o'quvchining bilish faoliyatini tashkil etish usuli hisoblanadi [14]. Demak, kognitiv qobiliyatni rivojlantirish alohida mashg'ulotlarda emas, balki har bir darsda to'g'ri tanlangan o'qitish metodlari orqali amalga oshiriladi. Bu esa o'qituvchidan dars maqsadini nafaqat bilim berish, balki o'quvchining diqqati, xotirasi va fikrlashini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham belgilashni talab qiladi.

3. Tarkibiy qismlari va boshlang'ich ta'limdagi o'rni. Kognitiv qobiliyatning tarkibiy qismlari boshlang'ich ta'lim fanlari va davlat ta'lim standartida belgilangan tayanch kompetensiyalar bilan bog'liq (2-jadval). Davlat ta'lim standartida kommunikativ, axborot bilan ishlash, o'zini o'zi rivojlantirish hamda matematik savodxonlik kompetensiyalari belgilangan [9]. Ularning har biri kognitiv ko'nikmalarga tayanadi.

2-jadval. Kognitiv qobiliyat tarkibiy qismlarining boshlang'ich ta'limdagi ifodasi

Tarkibiy qism	Pedagogik mazmuni	Fanlardagi namoyon bo'lishi	Tayanch kompetensiya
Diqqat	O'quv topshirig'iga e'tiborni jamlash va uni saqlab turish	Matnni xatosiz ko'chirish, misolni diqqat bilan yechish	Axborot bilan ishlash
Xotira	O'quv materialini eslab qolish va kerakli vaqtda qayta tiklash	Qoidalar, karra jadvali, she'r yodlash	O'zini o'zi rivojlantirish
Fikrlash	Taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, xulosa chiqarish	Matn mazmunini tahlil qilish, masala yechish	Matematik savodxonlik, kommunikativ
O'z faoliyatini boshqarish	Ishni rejalashtirish, bajarilishini tekshirish, xatoni topish	O'z yozuvini tekshirish, yechimni baholash	O'zini o'zi rivojlantirish

Boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish darslarida matnni tushunish va tahlil qilish [8], matematika darslarida esa taqqoslash, umumlashtirish va mantiqiy xulosa

chiqarish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Demak, kognitiv qobiliyat alohida fan emas, balki barcha fanlarni o'zlashtirishning umumiy asosidir.

MUHOKAMA

Olingan natijalar kognitiv qobiliyatni psixologik va pedagogik jihatdan farqlash zarurligini ko'rsatadi. Psixologiyada u ko'pincha testlar orqali o'lchanadigan barqaror xususiyat sifatida qaraladi [6]. Pedagogikada esa u o'qitish natijasida o'zgaradigan va rivojlanadigan ko'nikmalar majmui sifatida talqin qilinishi kerak. Bu farq amaliy ahamiyatga ega: o'qituvchi kognitiv qobiliyatni "bor yoki yo'q" xususiyat deb emas, balki dars jarayonida maqsadli rivojlantiriladigan natija deb qarashi lozim. Bu B.M. Teplovning qobiliyatlar tegishli faoliyat jarayonida shakllanadi, degan xulosasiga mos keladi [15]. Kognitiv qobiliyat o'quvchi bajaradigan o'quv faoliyatining mazmuni va tashkil etilishiga bog'liq. Shu sababli o'qituvchining vazifasi darsda o'quvchining diqqat, xotira va fikrlashini faol ishlatishni talab qiladigan topshiriq va vaziyatlarni tizimli yaratishdan iborat.

B. Bloom taksonomiyasi [12] kognitiv qobiliyatni dars maqsadlari bilan bog'lash imkonini beradi. Masalan, boshlang'ich sinfda "bilish" va "tushunish" darajasidagi topshiriqlar xotirani, "tahlil" va "baholash" darajasidagi topshiriqlar esa fikrlashni rivojlantiradi. OECD ham "Ta'lim-2030" loyihasida bilish ko'nikmalarini kelajak ta'limining asosiy natijalaridan biri deb hisoblaydi [1].

O'z faoliyatini boshqarish ko'nikmasi, ya'ni o'z fikrlashini nazorat qilish [13], boshlang'ich ta'limda ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Holbuki, o'quvchining o'z xatosini topishi va ishini rejalashtirishi uning mustaqil o'qish qobiliyatining asosidir. Shu sababli bu komponentni boshlang'ich ta'lim mazmuniga aniq kiritish maqsadga muvofiq. Pedagogik texnologiyalar [7], jumladan didaktik va neyroo'yinlar, bu komponentlarni rivojlantirishda samarali vosita bo'lishi mumkin.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, u nazariy xarakterga ega. Taklif etilgan ta'rif va tarkibiy qismlar keyingi bosqichda pedagogik tajriba-sinov orqali tekshirilishi lozim.

XULOSA

"Kognitiv qobiliyat" tushunchasi psixologiyada shaxsning barqaror xususiyati sifatida, pedagogikada esa ta'lim jarayonida rivojlantiriladigan ko'nikmalar majmui sifatida talqin qilinadi.

Kognitiv qobiliyatning pedagogik mazmuni o'quv-bilish faoliyatida namoyon bo'ladigan diqqat, xotira, fikrlash va o'z faoliyatini boshqarish ko'nikmalaridan iborat.

Boshlang'ich ta'limda kognitiv qobiliyat barcha fanlarni o'zlashtirishning asosi bo'lib, davlat ta'lim standartidagi tayanch kompetensiyalar bilan bevosita bog'liq.

Kognitiv qobiliyatni rivojlantirish boshlang'ich ta'limning alohida maqsadi sifatida belgilanishi, uni rivojlantirish va baholashning pedagogik vositalari ishlab chiqilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. – Paris: OECD Publishing, 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: <https://lex.uz/docs/5013007>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. 2019-yil 29-aprel, PF-5712-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.
5. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986.
6. Sternberg R.J. Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
7. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
8. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori. 2017-yil 6-aprel, 187-son (keyingi o‘zgartirishlar bilan).
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. – 324 с.
11. Занков Л.В. Обучение и развитие. – М.: Педагогика, 1975.
12. Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives. Handbook I: Cognitive Domain. – New York: David McKay, 1956.
13. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
14. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981.
15. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961.